

Deboatt & meninger

Katastrofen som formet et århundre

Kronikk

Bernt Hagtvet,
professor i statsvitenskap
Universitetet i Oslo/
Bjerknes Høyskole

Torbjørn L. Knutsen,
professor i statsvitenskap,
NTNU

Den 11. kl. 11 – i dag for hundre år siden – ble første verdenskrig, Europas urkatastrofe, brakt til ende. Debatten om hvordan en slik tragedie kunne oppstå, har fulgt oss siden.

Krigen ble det 20. århundrets kardinalkonflikt. En akse som alle stridighetene som fulgte i tiårene etter kan føres tilbake til. Britene kaller den «The Great War», franskmennene «La Grande Guerre». Den ble selve ulivssåret i Europas historie.

Første verdenskrig var den første totale krig, med millioner av døde og lemlested på begge sider. Det nøyaktige tall på drepte og sårede varierer – 14-15 millioner nevnes ofte. Julikrisen i 1914 startet en europeisk borgerkrig som ikke tok slutt før i 1945 – noen vil si i 1989, med kommunismens fall det året. For kommunismen var en ideologi som entret den historiske scenen med første verdenskrig og som ikke kan forstås uten den. Det samme gjelder kommunismens totalitære motstykke, den tyske nasjonalsosialismen og den italienske fascismen. Begge disse massemobiliserende ideologiene hadde sitt utspring i denne tragedien.

Med sine automatvåpen, piggrådsperring, gass og skyttergraver – og senere tanks og fly – var første verdenskrig en ny type krig: den første mekaniserte og totale krig.

Gamle ødeleggelser i ny forkledning
Men en helt ny form for krig var den ikke. Skyttergraver og piggråd ble også brukt

Kommunismen var en ideologi som entret den historiske scenen med første verdenskrig og som ikke kan forstås uten den, skriver kronikkforfatterne. Bildet viser Lenin (t.v.) og Stalin på godset Gorki i Moskva.

i den amerikanske borgerkrig 1861-65. Automatiske våpen og maskindrevne våpenplattformer ble også brukt i den russisk-japanske krig 1904-05. Men europeerne lærte lite av disse andre krigene. For dem bød 1914 på en ny og forferdelig og formende opplevelse: Den endret Europa og ble en sporskifter for århundrets politikk.

Den var også en verdenskrig i reell forstand: Det ble kjempet i Afrika og Asia og i nesten alle europeiske land (Spania og Portugal holdt seg, som i andre verdenskrig, unna slagmarkene), Norge ble en «nøytral alliert», men med sympati for Storbritannia. Etter at Tyskland erklærte uinnskrenket ubåtkrig mot blant andre norske handelsfartøyer, omkom 2000 norske sjøfolk, de fleste i 1916-17. De tok støtten mens jobbetidsbaronene mesket seg med Bør Børson-lignende profitter på land. Radikaliseringen av norsk arbeiderbevegelse etter krigen kan ikke forstås uten denne bakgrunnen og det håp som Oktoberrevolusjonen tente om en mer rettferdig fremtid.

Den «siviliserte» krigen

Hundre år etter er første verdenskrig fremdeles en uutgrunnet krig. Dens egentlige årsaker er fremdeles uklare, dens virkninger uoversiktlige.

På den ene siden introduserte første verdenskrig det teknologiske masseslaktet av soldater som andre verdenskrig brakte til perfektion, særlig på Østfronten. De samme teknikker ble videreført i det nazistiske folkekriget på Europas jøder.

På den andre siden var første verdenskrig en relativt «sivilisert» krig – ikke minst i sammenligning med den som skulle følge. Ingen byer ble teppebombet. Krigen ble utkjempet hovedsakelig i landområder og i åpen sjø. (Tyskernes uinnskrenkede ubåtkrig bidro sterkt til at USA kom med.) De fleste drepte var unge, militære menn; krigen medførte få overgrep mot sivile. (Tyskernes tre dagers herjinger i Louvain i Belgia fra 25. august 1914 med nedbrenning av byens storslåtte middelalderbibliotek og drap på 209 sivile, er unntaket.) Skjønt i en uhyggelig foregripelse av nazistenes massedrap på Europas jøder brak-

te første verdenskrig også det første moderne folkemordet: Den ung-tyrkiske juntuens massemyrderier av armenere i 1915.

Den plutselige krigen

Krigen kom som lyn fra klar himmel. I årene forut var det få tegn til at en katastrofe var under oppseiling midt i Europa. Politikerne var mest opptatt med innenrikspolitiske problemer. De trodde alle ville vike tilbake for å føre linjen helt ut. Resultatet av denne psykologi var at statslederne tok enorme sjanser; de regnet med at ingen i siste instans ville risikere konkret konflikt. At Berlin ga Wien frie hender til å sende serberne et ultimatum, en beslutning som ledet rett i katastrofen, kan kanskje forstås ut fra denne mentaliteten. Det innfløkte alliansesystemet i en kjedereaksjon førte alle ut i Armageddon.

Her hjemme skrev Gunnar Knudsen 1.

Debattredaksjonen

DEBATTREDAKTØR
Erik Tornes

Adresse:
Aftenposten, Debatt,
Boks 1178, 0107 Oslo

KRONIKK
E-post:
kronikk@aftenposten.no

Kronikk: Maks. 6000 tegn
inkl. mellomrom.
Legg ved portrettfoto.

DEBATT
E-post:
debatt@aftenposten.no

Hovedinnlegg: 3000 tegn
inkl. mellomrom.
Legg ved portrettfoto.

Kortinnlegg: 400–1500 tegn.

KRONIKKER/
DEBATTINNLEGG
PÅ NETT
aftenposten.no/meninger

Aftenposten returnerer
ikke artikler som blir
sendt på papir.

Første verdenskrig endret Europa og ble en sporskifter for århundrets politikk, skriver kronikkforfatterne. Bildet viser amerikanske tropper på slagmarken i Frankrike i 1918.

februar seg inn i rekken av grandiose misforståelser ved å si at «verdenspolitisk sett er himmelen mer skyfri enn på lenge».

I virkeligheten var det internasjonale klima spent. Men mye av spenningen skyldtes konflikter utenfor Europa – i Det osmanske rikets østlige randsoner, på Balkan og i koloniene.

I den grad Europas egen politikk var blitt mer anspent, skyldtes dette mer en oppblomstring av terrorisme enn en forskyvning av det etablerte forholdet mellom stormaktene. Overgangen fra 1899 til 1900 ble tvert om markert som inngangen til et århundre preget av fremskritt og fred. Det var i årene som fulgte lite som tydet på at Europa sto på randen av en sivilisasjonskrise.

Sommeren 1914 var katastrofen likevel et faktum. Den var dypt tragisk, ikke minst fordi den i bunn og grunn var så unødven-

dig. Dessuten: Krigen som skulle ende alle kriger, ble selv en spore til nye konflikter. For millioner av unge menn som døde i krigens skyttergraver under gassangrep var krigen om mulig enda grusommere enn det soldatene opplevde under annen verdenskrig. En hel generasjon unge menn ble skutt i filler i Flandern, druknet i granatdammene der eller i marsklandet på Østfronten eller i snøfokket i Nord-Italia og Serbia.

Krigen ingen ville ha

Krigen kunne ha vært stoppet på hvilket som helst tidspunkt under den fem uker lange julikrisen som gikk forut for krigshandlingenes start den 12. august 1914. Ingen av Europas statsmenn ville ha krig. (Skjønt det har vært en bitter debatt igangsatt av den tyske historikeren Fritz Fischer om kansler Th. Bethmann-Hollwegs rolle.

Krigen som skulle ende alle kriger, ble selv en spore til nye konflikter.

Fischer mente kansleren fryktet innringing og ville krig for å knuse Russland før tsaren ble for sterk. Den samme historiker mente også at Tyskland hadde de samme imperialistiske mål i 1914 som i 1939.)

Men samtidig visste de ikke helt hva de gjorde. Hadde politikerne som sagt hatt en forutelse om den katastrofen de snublet inn i, ville de ha veket tilbake fra avgrunnens rand. Det sies at Bethmann-Hollweg ble fullstendig overrumplet av krigen; han brast i gråt da den var et faktum. «Det var som om vi ble styrt av uutrunnelige krefter», sa den britiske utenriksminister Edward Grey i etterkant.

Det utløsende skuddet

Krigen er utenkelig uten skuddene mot erkehertug Franz Ferdinand og hans hustru Sophie i Sarajevo 28. juni 1914. Attentatet var en terrorhandling for å ramme det mul-

ti-etniske østerriksk-ungarske keiserrike og skape en enhetlig sørslavisk stat. Gavriilo Princips terrorisme var fostret av den samme ekstreme, etnisk rene nasjonalismen som skulle ramme den samme regionen så tragisk på 1990-tallet.

Første verdenskrig avbrøt en lang periode av økonomisk vekst og stabilitet i Europa - den første fase av verdensøkonomiens globalisering. Krigen innebar en voldsom mobilisering av mennesker - først som soldater, men noen år senere som velgere, partiaktivister og politiske støttespillere. Den etterlot et hat og en rasisme uten grenser, knuste Europas tolerante og optimistiske førkrigskultur («verden av i går», som Stefan Zweig uttrykte det) og sådde en hevntørst som ingen forklaring av andre verdenskrig kan utelate.

De ufattelige tapene

Nesten 66 millioner mann ble mobilisert. De fleste av dem levde en umenneskelig eksistens i sølete skyttergraver og rotteinfiserte tunneler. Rundt 10 millioner av dem ble drept i de fire årene krigen varte. Ytterligere fem millioner ble såret, ofte med uopprettelige skader. I England ble det opprettet egne kolonier på landet der soldater med vansirede ansiktsskader kunne få en slags reaksjon. Mange døde av sykdom. De fleste døde i kamp. Under slaget ved Somme, 1. juli 1916, falt omkring 25.000 britiske soldater i løpet av få morgentimer. Da dagen var omme, var de samlede tapstallene oppe i 65.000 døde og sårede. Ypreslaget medførte 70.000 drepte britiske soldater, 170.000 sårede. De tyske tallene var trolig enda større.

Smerteskrivene fra ingenmannsland mellom skyttergravene kunne høres i flere dager. Penicillinet var ikke oppdaget; det kunne kanskje ha lindret noe. Ennå i dag graves det opp granater i Flandern, og bønder lemlestes.

Krigen var en katastrofe også for det sivile samfunnet. Innsatsfaktorene i verdens økonomiske system ble pervertet av krigen. Arbeidere ble til soldater; kapital ble brukt til å produsere våpen og krigsutstyr; jord og skog ble ødelagt; verdenshandelen brøt sammen. Systemene for produksjon og distribusjon av matvarer sviktet. Hele nasjoner ble rammet av sult. Særlig ille gikk det utover Tyskland som også ble offer for en omfattende britisk blokade. Den førte til underernæring og svekkelse og sultedød for hundretusener av tyske sivile.

Imperienes fall

Fire store riker ble ødelagt av verdenskrigen - det østerriksk-ungarske, det osmanske, det tyske og det russiske. Det osmanske rikets kjerneområde ble bevart i Tyrkia. Men rikets perifere provinser ble oppdelt i flere småstater som falt under stormaktene herredømme: Jordan og Palestina ble mandatområder under Storbritannia; Syria og Libanon under Frankrike. Det var fra ruinene av det osmanske riket at det moderne Midtøsten vokste frem. Med de problemer vi kjenner i dag.

Fra ruinene av det østerriksk-ungarske keiserdømme vokste det moderne Sentral-Europa frem. Østerrike og Ungarn fremsto fra ruinene som to selvstendige stater, ved siden av Tsjekkoslovakia og Jugoslavia. I årene som fulgte forsøkte de omliggende stormaktene å manipulere disse nye statene - og holdt krig og konflikt ved like i ytterligere flere år. Manipulasjonen satte store og små makter opp mot hverandre i territorielle konkurranser. På slutten av 1930-tallet var det Tyskland som mest markant søkte å legge under seg landene i det nye Sentral-Europa. Dette var et Tyskland som var dypt formet av nederlaget i 1918.

Såret nasjonalisme

Det tyske imperiet ble ødelagt av krigen,

Hitler og Mussolini (t.h.) var sammen med Stalin representanter for den nye type diktatorer som første verdenskrig avfødte: de grusomme «forenklerne», skriver kronikkforfatterne.

men ambisjonen om et nytt rike ble bevart. I tillegg skapte nederlaget i 1918 en ekstrem, såret form for nasjonalisme og førte opp under et nasjonalt politisk program: Revansj! Hevn for skamfreden i Versailles! Bort med «November-forræderne» som sto bak nederlaget! Og var det ikke jødene som sto bak?

I nazismen skulle denne aggressive nasjonalismen få en kjerne av biologisk antisemittisme som fikk katastrofale følger. Det første tyske demokratiet - Weimar-republikken fra 1919 til 1933 - var for alltid knyttet til dette ydmykende nederlaget og

ble forrådt av sine antidemokratiske agrar- og stål-eliter i 1933.

Den 18. september 1922 formulerte en demobilisert, østerriksk jernkors-dekorert soldat - en utmerkelse han var blitt anbefalt av en jødisk underoffiser - sin utfordring til alle tyskere: «Vi kan ikke akseptere at to millioner tyskere har falt forgjeves ... nei, vi tilgir ikke, vi forlanger hevn.» Mannen var Adolf Hitler. Sytten år etter skulle han realisere sin utfordring - og føye nye fire millioner tyskere til dødslistene.

I et syn fra sykesengen i Passau der han lå som gassoffer, skulle Hitler se seg selv

som Tysklands frelser, sendt av Forsynet.

Krigen drev Russland mot grensen av utmattelse. Tsarriket brøt sammen tidlig i 1917 og utløste først en revolusjon i februar, så et statskupp i oktober. Deretter styrtet Russland ut i borgerkrig. Det russiske imperiet overlevde med nød og neppe, men prisen var høy: Lenins partidiktatur,

Massepolitikens tidsalder

Krigen førte ikke med seg gevinst for noen av statene som var med.

I tillegg ødela krigen millioner av menneskeliv på andre måter enn en brå død.

Første verdenskrig var utenkelig uten skuddet i Sarajevo, skriver kronikkforfatterne. Her er den østerrikske erkehertug Franz Ferdinand og hans kone Sophie avbildet bare minutter før attentatet.

Ikke bare ble en hele generasjon unge menn drept; millioner av mødre mistet sine sønner og millioner av barn mistet sine fedre. De mange svarte enkene i metroen i Paris til langt ut på 60-tallet var kvinner som aldri fikk familie. Blant de soldatene som kom hjem fra krigen, utviklet mange psykiske senskader og bidro til utviklingen av millioner av dysfunksjonelle familier.

Som om dette ikke var nok, fulgte sykdom og epidemier i krigens kjølvann og gjorde store innhugg i sivilsamfunn som alt var svekket av sult og feilernæring. Den såkalte «spanske syken», som brøt ut i 1918 og 1919, krevde særlig mange liv – historikere opererer med over 50 millioner døde. Sykdommen rammet barn og unge særlig hardt. Det er ingen overdrivelse å si at en hel europeisk generasjon ble utradert i løpet av noen få år.

Kort sagt, krigen ødela Europa. Og ødeleggelsene hadde lange virkninger. Blant annet fordi den avlet dyp menneskeforakt, kynisme og en følelse av menneskelivets uendelige erstattbarhet og overflødighet. Moralsk «hule» mennesker. Denne tidsånden preget det som ble kalt *the lost generation*. Den markerte en sivilisasjonskrise. Og den la grunnen for den totalitære mentaliteten som kom inn i europeisk politikk i årene etter: grandiose erobningsplaner, fanatisk irrasjonalitet og betongsikre historieteorier som beredte grunnen for f.eks. Hitlers *Generalplan Ost* som forutsatte gigantisk tysk kolonisering og masseutsulting i øst og Stalins frenetiske industrialiseringsoffensiver og slavearbeidsleire i GU-Lag.

Inn på Europas politiske arena strømmet enorme menneskemengder i årene etter krigen. I Europas nordvestlige områder vokste politiske partier og representative nasjonalforsamlinger frem som dannet grunnlaget i det 20. århundrets liberale demokratier. I sør og øst (i Polen, Ungarn, Romania og Bulgaria) var situasjonen an-

Første verdenskrig markerte en sivilisasjonskrise. Og den la grunnen for den totalitære mentaliteten som kom inn i europeisk politikk i årene etter.

nerledes. Her utviklet det seg blant annet nasjonalistiske og høyreideologiske massepartier i ledtog med gamle autoritære, hovedsakelig agrare eliter. Bare det nye Tsjekkoslovakia under filosofen Tomas Masaryk lyktes i å bevare demokratiet.

De «grusomme forenklerne»

Den industrielle revolusjonen hadde allerede rystet og svekket samfunnets gamle normer og klassestrukturer. Nå ble det skapt store, flytende, atomiserte menneskemengder som hadde opplevd krigens gru med en følelse av å være hjelpeløse og overflødig. En stemning som ble forsterket av økonomisk krise og massearbeidsløshet på 1930-tallet. Disse nye «overflødig» massene var som barkebåter på et stormpisket hav, lette å mobilisere av totalitære folkeforførere. I Tyskland og Italia ble feberen ytterligere hausset opp av krigsveteraner som dannet kjernen i fascistiske og ekstremnasjonalistiske militser. I Russland oppløste bolsjevikene med våpenmakt den grunnlovgivende forsamling i januar 1918 som kunne satt landet på en demokratisk kurs. Franske forskere i samleverket «Kommunismens svarte bok» beregner det samlede tap som følge av kommunismen fra 1918 til 1989 til 170 millioner ofre. En følge av første verdenskrig.

I sør og øst ble opprørte menneskemasser mobilisert til støtte for ettpartistystemer og for den nye type diktatorer som krigen avfødte: de «grusomme forenklerne» – Mussolini, Hitler og Stalin.

Krigen skapte også en voldsom spenning innad i den europeiske arbeiderbevegelsen, mellom nasjonalister og internasjonallister og mellom reformister og revolusjonære. I Zimmerwald i 1916 splittet disse spenningene arbeiderbevegelsen i en sosialdemokratisk og en revolusjonær fløy under Lenin. En kløftdannelse som varte århundret ut. Konfliktene margstjal arbeiderbevegelsen og gjorde den mindre mot-

standsdyktig mot nasjonalistiske grupper og mot de fascistiske regimene som var en direkte følge av krigen og som forega å ha den samme folkelige appell.

Krigen hardnet med andre ord frontene mellom politiske fløyer og pustet til hatet mellom grupper og nasjoner. Totale ideologier var en fortsettelse av krigen med andre midler.

Fra katastrofe til håp – og nå?

En siste konsekvens: Krigen innvarslet en økende rolle for USA i verdenspolitikken. Det var den amerikanske intervensjonen i 1917 som tippet krigen i de alliertes favør. Da USA ble med i krigen, gjennomgikk de alliertes krigsdiplomati en dyp endring: Krigens formål ble i økende grad uttrykt i demokratiske termer. Dette skulle være krigen som fikk slutt på all krig. President Woodrow Wilson ville sørge for det ved å engasjere seg personlig og direkte i etableringen av en internasjonal organisasjon som skulle løse konflikter og straffe stater som brøt krigens folkerett, Folkeforbundet. USA ble ikke med. Til Wilsons store skuffelse.

Vi kan spørre om denne fasen med USA som garantist for en liberal verdensorden, nå er over. Det demokratiske USA er svekket, det totalitære Kina er i hurtig vekst. Det amerikanske århundret som startet med den første verdenskrig, glir inn i solnedgangen, og landet vender tilbake til en innadvendt nasjonalisme med maktpolitikk i kjernen. Kanskje kan man si at med denne vendingen i dag er første verdenskrig endelig slutt.

Men fremdeles vil den klagende trompettonen til ære for de døde lyde hver kveld fra minnehallen i Ypres. Slik tonen har gjenglydt mellom rekkene av døde risset inn på veggene og fremført av frivillige trompetister helt siden våpenstillstanden senket seg over dette vansirede kontinentet for hundre år siden.